

Laten zien – Opvoeding en onderwijs bij de Ursulinen van Bergen

WILL VERHOEF

‘Over het onderwijs aan de scholen der Ursulinen kunnen we kort zijn’, schrijft Mère Enrico Perry van de Ursulinen van de Romeinse Unie in 1946. ‘Uit de aard der zaak zijn hier de toestanden zeer uiteenlopend en niet bijzonder karakteristiek, daar de Ursulinen – evengoed als welke andere scholen ook – gebonden zijn aan de wettelijke eisen en programma’s. Toch wordt er ook hier gestreefd naar realisme, aanpassing aan het leven, zoals onder andere kan blijken uit de zeer speciale vakschool en stoppage-inrichting in Tilburg, geheel ingericht naar de behoeften der aldaar bestaande textielindustrie.’¹ De Ursulinen – zowel de Ursulinen van de Romeinse Unie als de Ursulinen van Bergen, – worden dikwijls beschouwd als een zogenaamde onderwijscongregatie. Het merendeel van de rooms-katholieke lagere scholen in Nederland was tot in de jaren zestig van de vorige eeuw in handen van zusters, fraters of broeders, terwijl ook veel scholen voor voortgezet onderwijs gesticht en geleid werden door religieuze instituten.² Bij de oprichting van de congregatie van de Ursulinen van Bergen in 1898 werd de doelstelling verwoord als ‘de hoogste eer aan God te geven door zich toe te leggen op eigen heiliging en volmaaktheid en met al haar krachten mee te werken aan het heil van de evenmens, vooral door de christelijke opvoeding der jeugd.’ De nieuwe stichting kwam er met volle medewerking van de toenmalige bisschop van Haarlem, voor wie – in het spoor van de encycliek *Rerum Novarum* – het opleiden van katholieke onderwijzeressen een prioriteit was.³ Een jaar na haar oprichting was het handjevol Ursulinen dat op initiatief van de pastoor van Monnikendam uit het uiterste puntje van Limburg naar het hoge noorden was gekomen, al verantwoordelijk voor een ‘normaalschool’, de voorloper van een door het Rijk erkende kweekschool.

Pragmatische aanpak

Het ligt voor de hand dat er een relatie zou zijn tussen de spiritualiteit van een religieuze gemeenschap en de wijze waarop die vorm gaf aan onderwijs en opvoeding. Wat het onderwijs betreft, zou dat echter volgens Mère Enrico nauwelijks het geval zijn, althans niet voor de scholen van de gemeenschap waar zij toe behoort. Die conclusie trekt ze aan het eind van een lange beschouwing, getiteld ‘Het aandeel der Ursulinen in het werk der meisjesopvoeding’.

Onderwijs is niet het eigenlijke stiel van de Ursulinen, vindt ze. Veeleer gaat het om de opvoeding van kinderen en de vorming tot medeverantwoordelijkheid. Tot haar spijt zijn de Ursulineninternaten in ons land ingericht volgens het systeem onderwijzeres-surveillante, waarbij de zuster-onderwijzeres verantwoordelijk is voor de kinderen als ze op school zijn en de zuster-surveillante voor de rest van de dag. Ze zag liever een pensionaatsorganisatie die zoals in Frankrijk en België door de Ursulinen wordt gevolgd, waar de functies over meerdere personen zijn verdeeld. De ‘maitresse de division’ is de eigenlijke opvoedster, de ‘moeder’ van de kinderen. ‘Buiten de schooltijd is de Maitresse de division zoveel mogelijk bij hen. Zij verwelkomt haar kinderen bij de rentrée na de vakantie, helpt hen hun koffer uitpakken, slaapt op hun slaapzaal, begeleidt hen naar de H. Mis, is met hen aan tafel, op wandeling en uitstapje’, aldus M. Enrico. Op die manier werkten Ursulinen van Bergen met voogdijkinderen en verstandelijk gehandicapte jongens en meisjes. Zusters verkeerden vaak de hele dag met hen. ‘Je probeerde een gezin te zijn en het een beetje huiselijk te maken’, zeggen zusters daarover. Een Ursuline van Bergen zou volgens de constituties de kinderen met een moederlijke liefde tegemoet treden: ‘Hebt achting voor de kinderen en houdt van hen allen evenveel. Behandelt hen altijd met goedheid en niet als hunne Oversten, maar als hunne moeders.’ Zonder dat de zusters zich daarvan bewust waren, kregen ze in die woorden uit de constituties de raad mee die Angela Merici, stichteres van de eerste Compagnie van St. Ursula in het zestiende-eeuwse Brescia (Italië) gaf aan de weduwen die als beschermvrouwen voor het nieuwe gezelschap optraden.⁴

Zoals de meeste congregaties van vrouwelijke religieuzen zijn de Ursulinen van Bergen praktisch ingesteld. Beschouwingen over het onderwijs zijn in de archieven niet te vinden, laat staan over de relatie tussen onderwijs en spiritualiteit. Terugblikkend op hun inzet van vroeger, praten zusters gewoonlijk in praktische termen. ‘Bergen’ had een pragmatische aanpak. Op de scholen waar zusters van de congregatie aan verbonden waren, volgde men één lijn. De leerboeken waren overal gelijk, zodat de zusters-onderwijzeressen gemakkelijk konden worden overgeplaatst. Voor het schrijf- en rekenonderwijs hadden zusters een eigen methode ontwikkeld, evenals voor het godsdienstonderwijs. Op de kleuterscholen werden de ideeën van Fröbel gevolgd. Het was zaak te zorgen dat de kinderen het leren fijn vonden en met plezier hun schoolwerk deden. De lessen moesten aantrekkelijk en bevattelijk zijn, schrijft José Eijt in *Zorgen in Gods Naam*⁵: de onderwijzusters moesten zelf goed thuis zijn in de vakken, methodisch les geven en zich ‘steeds meer bekwamen in ’t geven van onderwijs en altijd hare lessen goed voorbereiden’, aldus de constituties.⁶ De congregatie wilde in haar onderwijs bij de tijd blijven. Nieuwe leermiddelen, audiovisuele apparatuur bijvoorbeeld, kregen al snel een plaats. Pionieren was de Bergense Ursulinen evenmin vreemd. Zo was over de aanpak van onderwijs aan moeilijk lerende kinderen nog maar weinig bekend toen de congregatie er mee begon. Zusters vonden hun eigen

leermiddelen uit, die ze in de weinige vrije uurtjes waar ze over beschikten zelf maakten.

Toewijding

Uit de onderwijsgeschiedenis van de congregatie – die voor de meeste zusters haast veertig jaar achter hen ligt – spreekt een grote toewijding. Duizenden kinderen, vooral meisjes uit de kop van Noord-Holland, ontvingen hun vorming van Ursulinen van Bergen. In Monnikendam, waar de congregatie begon, staat een beeld dat naar die geschiedenis verwijst. Het onderschrift luidt: ‘Leren is een weg ten leven voor wie er in slaagt leerling te blijven’. De tekst zegt iets over de wijze waarop het werken met de kinderen werd opgevat. Het ideaal is leerling te blijven, ook voor de zuster zelf. Maar dan een leerling op de weg die naar leven leidt, de levensweg. Leerling willen zijn houdt de overtuiging in dat er nog altijd te leren valt, dat het leren nooit af is, dat men niet alles meester is en vertrouwt nog bij te leren. Een leerling leeft voor de toekomst. Het spreekwoord zegt dat kinderen de *toekomst hebben*. De geest die onder de Ursulinen van Bergen leeft drukt uit dat kinderen de *toekomst zijn*. In die zin is de ‘christelijke opvoeding der jeugd’ meer dan alleen een praktisch doel. Het ontstijgt het heden en heeft te maken met de komende wereld. Die is weliswaar niet het regelrecht resultaat van onze menselijke inspanningen, maar zij gaat evenmin buiten ons om. Het onderwijs van de Ursulinen van Bergen moest goed verzorgd en bij de tijd zijn, maar het was geen doel op zich. ‘Bij de onderrichting van gewone vakken van onderwijs moeten [de zusters] trachten hare kinderen dikwerf op God te wijzen, die het einddoel is van alle wetenschap.’⁷ De leerweg, de weg ten leven, is de weg naar God. In het gaan van die weg vinden zowel het kind als de Ursuline-opvoedster hun bestemming: als leerlingen.

De menselijke maat

Alles naar de menselijke maat. Dat zou het adagium geweest kunnen zijn van vernieuwende denkers ten tijde van Angela Merici. Da Vinci tekende zijn ‘vitruviaanse mens’ (de bekende mannenfiguur, die met gestrekte armen en benen precies binnen een cirkel en vierkant past) naar de ideeën van de zestien eeuwen eerder levende kunstenaar-architect Vitruvius Pollo, die meende dat het menselijk lichaam de bron bij uitstek is om in de bouwkunst perfecte verhoudingen te realiseren. Denkers en kunstenaars lieten zich inspireren door ‘de ouden’, filosofen en schrijvers uit de klassieke periode. Aan het eind van de vijftiende eeuw schreef Giovanni Pico della Mirandola zijn oratie over de waardigheid van de mens. Die stoelt volgens de jonge filosoof op de door God geschonken vrijheid van de mens om zichzelf vorm te geven.

Toen God alle dingen geschapen had, dacht Hij er tenslotte aan, de mens te scheppen. Maar Hij had geen vorm meer voor een nieuw schepsel, noch stof, waarmee Hij het nieuw schepsel kon begiftigen, noch een ruimte, waar het als toeschouwer van het heelal een plaats had kunnen vinden. Reeds was het heelal gevuld, het midden en de diepte. En zo besloot de opperste Meester, dat het schepsel aan hetwelk hij niets eigens meer kon geven, aandeel zou hebben aan alles wat aan de andere schepselen elk apart was gegeven. Zo nam Hij de mens als een schepsel met wankelende vorming in de wereld op, plaatste hem in het midden van de wereld en sprak tot hem: "geen vaste verblijfplaats, geen eigen vormgeving, geen bijzondere behandeling heb ik je gegeven, opdat je zelf je woonplaats, vormgeving en handeling zoudt kiezen; en opdat hetgeen je kiest van jou zou zijn. Alle andere schepselen heb ik met een bepaalde natuur begiftigd en ze daardoor ingesloten binnen vaste grenzen. Jij wordt door geen grenzen beperkt; jij schept je eigen grenzen volgens je eigen wil, aan wiens leiding ik je heb toevertrouwd. (...) Ik heb je noch hemels, noch aards, noch stoffelijk, noch onstoffelijk gemaakt, opdat jij, je eigen vormgever en schepper, je zelf zo zoudt maken als je zelf wilt. Jij kunt ontaarden tot een verstandloos dier, jij kunt je soort verheffen zoals jij het wenst. Welke genade van God de Vader is dat, welke gelukzaligheid voor de mens! Hem is het gegeven te bezitten wat hij wenst, te zijn wat hij wil!"⁸

God heeft in iedere mens bepaalde zaden gelegd, aldus Pico della Mirandola. Het is aan de mens zelf om die al dan niet tot ontwikkeling te brengen. Het zijn deze en dergelijke gedachten die ten grondslag liggen aan een nieuwe interesse voor vorming en onderwijs. Erasmus schrijft zijn 'Opvoeding van de christenvorst' voor de jonge prins Karel, kleinzoon van Maximiliaan en toekomstig keizer. Erasmus lijkt de vorst als basis van de samenleving te zien. In het rijk van een goede, christelijk gevormde vorst zou geen bloedvergieten zijn. Opvoeding, allereerst van de elite, is het in cultuur brengen van de mens. Het is, meent Erasmus, het middel tegen de barbarij en lompeid die hij om zich heen ziet. Humanisten zoals hij, die hun inspiratie vinden in de klassieken, achten de mens met rede begiftigd. In die tijd betekent dit dat de mens in aanleg weet heeft van de juiste verhoudingen, gezond verstand bezit. Opvoeders hebben de belangrijke taak om kinderen in de vorming van die aanleg te begeleiden, en te zorgen dat wat hen aan talenten is gegeven tot ontwikkeling komt.

Een vergelijkbare interesse voor het menselijk subject vinden we in de traditie van de Ursulinen. Angela Merici is, zoals veel van haar tijdgenoten op zoek naar vernieuwing van de geloofstraditie. De reputatie van de Kerk is, zo kort na de Borgia-pausen, op een dieptepunt. In de steden verkondigen predikers nieuwe, al dan niet

ketterse, ideeën. Richting ontbreekt. De clerus is nauwelijks geschoold, en hoogwaardigheidsbekleders hebben het druk met het beheren van hun bezittingen en belangen. Brescia is een welvarende stad, waar Savonarola nog enkele decennia eerder een vlammend betoog hield tegen 'de ijdelheden'. Angela Merici verkeert in de kringen van de broederschap van de 'Divino Amore', gegoede burgermannen die de omstandigheden van de armste bewoners van de stad willen verbeteren. Evenals als andere reformatoren laat Angela zich inspireren door de vroegchristelijke traditie. In de eerste christentijd traden vrouwen op als geloofsgetuigen en leerlingen van Jezus. In de huizen van weduwen of welgestelde vrouwen kwamen de geloofsgemeenschapjes bijeen. Merici en haar gelijkgezinden gebruiken een oratorium in het huis van Isabetta Prato, een weduwe in goede doen. De herbronning die met Angela Merici als inspiratrice plaatsvindt, leidt tot een type van toegewijd leven dat met de jaren uit de wereld is verdwenen: dat van de toegewijde maagd die, daar waar zij is, leeft en werkt als 'bruid van Christus'. Het is een nieuw en omstreden verschijnsel, want vrouwen worden geacht de bescherming van 'een man of een muur' te hebben: een echtgenoot of een klooster. De vrouwen vormen een gemeenschap, onder de protectie van een aantal welgestelde weduwen. De nieuwe vereniging wordt door Merici onder de bescherming gesteld van de H. Ursula, die volgens de legende de 11.000 maagden in haar gezelschap inwijdde in de geheimen van de christelijke leer. Ze doet dat op de feestdag van de H. Catharina van Alexandrië, de kerklerares die de filosofen van de waarheid van de christelijke geloofstraditie zou hebben overtuigd. De Ursuline zal, behalve een moeder en leerling, ook een lerares zijn, die *laat zien* waar het in de christelijke traditie in wezen om gaat: een lerares en geloofsgetuige.

Aanschouwelijk onderwijs

Laten zien. Dat zijn wellicht kernwoorden. In de benadering van de Ursulinen van Bergen zie ik een sterke interesse voor aanschouwelijk onderwijs. Nu hingen ook op 'mijn' lagere school, waar geen zusters waren, de muren vol platen. Maar ik meen dat de overtuiging dat kinderen het meest leren door wat ze zien terug gaat op de geschriften van Angela Merici. Of misschien moet ik wel zeggen: op de christelijke traditie op zich. De figuur van Jezus van Nazaret is als het ware het aanschouwelijk onderwijs van God, het Levend Woord. 'Leraar' is een van de benamingen die Merici bij voorkeur voor Hem gebruikt. Christenen getuigen er met hun leven van tot zijn leerlingen te behoren. Precies daarom moet het toegewijde leven in de wereld geleefd worden, opdat het wordt gezien. Dat is de herijking van de traditie die de Compagnie van St. Ursula beoogt. De geest die in dit gezelschap leeft, komt voort uit het hart van de christelijke visie op het bijbels geloof. Daarin gaat het immers niet om een cultische praktijk of het nauwgezet naleven van regels, maar om de uitnodiging een nieuwe mens te worden, een burger van het komend Koninkrijk van God. 'Een goede boom kan niet

anders dan goede vruchten voortbrengen’, zegt Angela Merici haar Leraar na. Een Ursuline zal zichzelf cultiveren: de goede zaden die God in haar heeft gelegd tot bloei brengen en haar hart verruimen, erop vertrouwend dat dit vrucht zal dragen in anderen. Het is een type spiritualiteit dat vrij is van het dualisme dat in de negentiende eeuw een stempel op het religieuze leven heeft gedrukt en religieuzen onderverdeelde in ‘contemplatieven’ en ‘actieven’. Eerder is het concentrisch te noemen, met de contemplatie en omvorming als kern en het evocatief effect op anderen als resultaat. In het onderwijs van de Ursulinen is dat de methode bij uitstek, want kinderen leren vooral door wat ze zien. Mère Enrico zegt het in haar tijd zo: ‘Ons opvoedingswerk is niet iets wat ons afleidt van onze plichten als kloosterling. Juist als volwaardige kloosterlingen (lees: gevormd door contemplatie) kunnen we goede opvoedsters zijn.’ Het is een vorm van zelfgave. Wat jij hebt, wie jij bent, vindt in de gemeenschap zijn zin. Als kinderen dat leren, zullen ze geschikte dragers zijn van een toekomstige maatschappij. Want de maatschappij dat zijn wij.

Carlo Borromeo, de kardinaal wiens naam verbonden is met de katholieke reformatie na het Concilie van Trente, zag in het nieuwe vrouwengezelschap een weg voor de noodzakelijke kerkelijke hervorming. Het is het begin van een veranderingsproces waaruit de Ursulinen als kloosterorde tevoorschijn zullen komen. De regel van Angela Merici – die uitging van zelfbestuur met de bijstand van vrouwen en mannen uit de stad die het gezelschap gunstig gezind waren – wordt terzijde gelegd. Het eerste klooster in Bordeaux neemt de Regel van de H. Augustinus aan. De Ursulinen van Bergen leven eveneens onder de regel van deze kerkvader. De geest van de negentiende-eeuwse kloosters, waarin de nadruk lag op *zelfopoffering* in plaats van *zelfgave*, is hen niet bespaard gebleven. Een goede religieuze zijn, vroeg in deze congregatie net als elders dat men zou worden ‘als een levenloos voorwerp dat men legt waar men wil’. Een sterker contrast met de oproep tot ontwikkeling en verantwoordelijkheid die uit de geschriften van Angela Merici naar voren komt, is nauwelijks mogelijk. Het is alsof de Ursulinen van Bergen tot in de jaren zestig van de vorige eeuw in twee werelden leefden: die van het klooster en die van ‘de kinderen’, of de omgang met anderen, in de dorpsparochies bijvoorbeeld. Want daar gold wat Angela Merici haar Ursulinen had meegegeven en door pastoor Smeeman zorgvuldig werd verwerkt in de aanwijzingen die de constituties geven als het gaat om de opvoeding: ‘om vruchtbaar te werken onder de kinderen, zul je zelf de deugden moeten beoefenen waartoe je anderen onderricht en opleidt’. Je bent zelf de methode. Dat is de bijdrage van de Ursulinen aan het katholiek onderwijs.

Noten

¹ M.Enrico Perry o.s.u., *Het aandeel der Ursulinen in het werk der meisjesopvoeding*, Boxtel 1946.

² Website Konferentie Nederlandse Religieuzen.

³ J. Eijt, *Zorgen in Gods Naam; Ursulinen van Bergen 1898-1998*, Hilversum 1998

⁴ De ‘kinderen’ waren toen jonge vrouwen die ‘in de wereld’ een aan God gewijd en daarom ongehuwd bestaan wilden leiden.

⁵ J. Eijt, *Zorgen in Gods Naam*, p. 191.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ W. Verrelst, *De Renaissance. Documentatiemappen geschiedenis en maatschappij*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1984, blz. 30-31.